

Олена Ванжула

**«ВАКАЦІЙНА ПРАКТИКА» СТУДЕНТІВ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ
(До історії проведення архітектурно-
археологічних досліджень чернігівського
Спасо-Преображенського собору 1923 р.)**

У статті розглянуто питання участі членів історико-архівного гуртка Чернігівського інституту народної освіти, місцевих архівістів та науковців в архітектурно-археологічних дослідженнях Спасо-Преображенського собору в 1923 році.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, Чернігівський інститут народної освіти, історико-архівний гурток, архітектурно-археологічні дослідження.

Важливою сторінкою історії чернігівського Спасо-Преображенського собору залишаються архітектурно-археологічні дослідження 1923 року. Результати їх були детально висвітлені на сторінках наукових праць професорів Миколи Омеляновича Макаренка та Іполита Владиславовича Моргілевського, членів Всеукраїнської академії наук, під керівництвом яких вони проводилися [1]. Організаційні питання та труднощі, з якими зіткнулися вчені під час досліджень, були розглянуті нами у книзі «Спас Чернігівський» та у розвідці за згаданою темою [2]. У Державному архіві Чернігівської області у фондах Р. 1844 та Р. 15 зберігаються документи, в яких наведені факти, які висвітлюють участь мешканців Чернігова, студентів Чернігівського інституту народної освіти (далі – ІНО), місцевих науковців та представників губернського архівного управління у проведенні розкопок та архітектурних обмірів видатної пам'ятки. Ці документи дають можливість відчутти «присмак» тієї епохи, поринути в історію пересічних учасників досліджень, досягнути їхню роль у тодішньому суспільному, науковому та культурному просторі.

Проведення досліджень у старовинному соборі планували реалізувати під час так званої вакаційної практики членів історико-архівного гуртка, створеного при Чернігівському інституті народної освіти. ІНО створювалися по всій країні в межах проведення освітньої реформи, коли на зміну дореволюційних учительських семінарій та інститутів запроваджували нові навчальні заклади, які будувалися за класовим принципом та відповідали більшовицьким ідеологічним підвалинам. У Чернігові ІНО з чотирирічним терміном навчання було створено у 1919 році на базі учительського інституту, студенти якого активно залучалися до громадської та гурткової діяльності [3, с. 138–142]. Керівником історико-архівного гуртка, створеного при ІНО у жовтні 1922 року, був його молодий викладач – Василь Васильович Дубровський (1897–1966). Ім'я цього відомого українського історика та архівіста, уродженця Чернігова, повертається із забуття завдяки розвідкам сучасних дослідників. Син священика, він отримав ґрунтовну освіту в Чернігівському духовному училищі, потім в семінарії та

© Ванжула Олена Миколаївна — старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ніжинському історико-філологічному інституті [4, с. 136–137]. Становлення його як науковця та педагога відбувалося протягом 1919–1925 рр., проведених у Чернігові, куди Дубровський повернувся після закінчення вищої школи у Ніжині [5, с. 93–94]. Він поєднував роботу в радянських установах з педагогічною діяльністю в ІНО, Кооперативному технікумі та міській семирічній школі ім. В. Короленка [6, с. 223]. Саме студентам започаткованого ним історико-архівного гуртка судилося стати безпосередніми учасниками досліджень старовинного Спасо-Преображенського собору.

Головне завдання, яке ставив молодий амбітний історик перед своїми вихованцями, полягало у формуванні практичних навичок у проведенні дослідницької роботи з документами та метою поглибленого вивчення історії. Чернігів, який мав потужну архівну спадщину та глибокі традиції її вивчення, відчував гостру потребу у фахівцях, здатних упорядковувати, зберігати та вивчати безцінні документи, адже саме з кола гуртківців готували майбутніх фахівців-архівістів [7, с. 14].

Під час екскурсій у вихідні та святкові дні студенти, разом з керівником гуртка, знайомилися зі структурою та фондами чернігівських архівів: губернського правління, дворянського зібрання, окружного суду, казенної палати та плідно вивчали документи з історії Чернігівщини. Самостійна робота студентів полягала здебільшого у прочитанні документів XVII–XVIII ст., які підбиралися особисто В. Дубровським, адже саме цей історичний період перебував у сфері його наукової зацікавленості. У лютому 1923 року, за сприяння завідувача Чернігівського губернського архівного управління (далі – губарху) Якова Миколайовича Ждановича, гуртківці отримали окреме опалювальне приміщення, пристосоване для занять у зимовий час, що дозволило надати їм більш системний характер та проводити навчання тричі на тиждень. Студенти суттєво допомагали невеликому штату чернігівських губернських архівістів [7, с. 16]. Зокрема, були систематизовані та описані справи Новгород-Сіверського намісницького правління 1782–1798 рр., які були на межі знищення [8, арк. 873–874].

Відповідно до звіту Дубровського за 5 місяців діяльності гуртка студентами було описано та упорядковано 168 справ. Він проаналізував діяльність гуртківців за цей час та навіть прорахував коефіцієнт корисної дії, який наочно давав уявлення про те, яку кількість годин було витрачено студентами при опрацюванні однієї справи. Цей аналіз свідчив про значний прогрес у прочитанні документів. Якщо на перших заняттях на прочитання однієї справи витрачалось 9,8 години, то через п'ять місяців наполегливої праці – вже 2,9 години. За результатами дослідницької роботи склалися реферати, які проходили своє наукове апробування на практичних заняттях. Наполеглива робота молодого викладача була відзначена новим призначенням у березні 1923 року на посаду завідувача губернського історичного архіву, яку він вдало суміщав із педагогічною діяльністю.

Діяльність гуртка привернула увагу з боку науковців та центральної української влади. Вивчення досвіду його роботи призвело до виходу постанови Оргбюро ЦК ВКП (б) У від 25 травня 1923 року. Згідно з нею, «по типу данного кружка було признано необходимым для подготовки архивных истпартовских работников во всеукраинском масштабе организовать при всех губархах, где есть ИНО, кружки такого же типа» [8, арк. 875]. Статус «зразкового» спонукав амбітного керівника гуртка на подальшу активну діяльність. Під час літніх канікул В. Дубровським були передбачені так звані «вакационные работы кружковцев». Для п'яти студентів, які роз'їхалися на канікули у навколишні села, він розробив спеціальну пам'ятку «по собиранию и записыванию материалов исторических, историко-революционных и этнографических» за місцем проживання [8, арк. 874 зв.]. Усі інші 13 гуртківців, мешканців Чернігова, влітку 1923 року розпочали вакаційну практику під час досліджень у Спасо-Преображенському соборі.

Завідувач губарху Я. Жданович (1885–1953) запросив до Чернігова для проведення відповідних досліджень відомих учених М. Макаренка та І. Моргілевського, яких добре знав особисто. Яків Миколайович належав до кола істориків та архівістів старого вишколу. Уродженець Чернігівщини, Жданович походив зі старовинної дворянської родини та ще у юнацькі роки захопився вивченням історії України. Він

отримав ґрунтовну військову освіту, а з часом продовжив навчання у Петербурзькому археологічному інституті. Жданович був активним діячем Чернігівської і Полтавської архівних комісій, одним з організаторів XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові. До 1914 року він працював у архівних установах Москви та Петербурга, а з 1920 року – у музейних установах Криму. 1921 року Яків Миколайович прибув до Чернігова і очолив губернське архівне управління, у найкритичніший момент, коли потрібно було припинити варварське знищення губернських архівних фондів [7, с. 15]. За рік він зупинив цей ганебний процес. Жданович як людина далекоглядна всіляко підтримував діяльність гуртка, який готував майбутніх архівістів. Одночасно як фаховий археолог він мав суто науковий інтерес до проведення розкопок у соборі.

Професор М. Макаренко у відповідь на лист завідувача губарху в червні 1923 року зазначав: «Выражаю свое согласие принять участие в ознакомлении практикантов исторического архива с древними памятниками Черниговщины, а также произвести с их участием, под моим руководством археологические раскопки. Независимо от этого будет сделан наружный осмотр Спаса и несколько зондажей под руководством И. В. Моргилевского» [9, арк. 25]. Після узгодження з Археологічним комітетом ВУАН Макаренко отримав посвідчення з дозволом на проведення досліджень у соборі та право першої публікації.

Після приїзду професорів 7 липня 1923 року було проведено попереднє засідання під керівництвом голови чернігівського губвиконкому В. Г. Биструкова за участю зацікавлених установ. Була обрана комісія для керівництва роботами у складі представників місцевої влади, вчених, представників музеїв та місцевих науковців: В. Биструкова (голови комісії), Я. Ждановича (заступника голови комісії), В. Дубровського (секретаря), професора І. Моргілевського (відповідального за історико-архітектурні дослідження), професора М. Макаренка (відповідального за археологічні дослідження), М. Севашенка (представника губнаросвіти), В. Шугаєвського (від ЕВМ частини губполітпросвіти), А. Богданова (старости історико-архівного гуртка), Г. Холодного та М. Шматька (від Чернігівської філії Наукового товариства), а також місцевих науковців Б. Пилипенка, П. Македонського, В. Дроздова, А. Верзілова, П. Смолічева. Пізніше до складу комісії увійшли С. Баран-Бутович та М. Петров. Комісія збиралася на засідання 31 липня, 4 серпня та 19 серпня, під час яких вирішувалися робочі та організаційні питання [9, арк. 232].

Спочатку на дослідницькі роботи було виділено 5000 рублів. Оскільки фінансування з коштів губвиконкому було обмеженим, Макаренко вирішив проводити розкопки на невеликих площах, щоб у будь-який момент їх можна було завершити. Було складено кошторис на зведення будівельного риштування для проведення обмірів собору на загальну суму 550 рублів. У пояснювальній записці до кошторису, складеній Ждановичем, указувалося на «ту исключительную важность, какую имеют памятники Черниговской земли в общей истории страны, памятники, обратившие на себя внимание всего ученого мира СССР и Западной Европы, но до сих пор не обследованные, которым давно пора дать надлежащую оценку» [9, арк. 28]. Мінімальні витрати у кошторисі потрібно було спрямувати на фотофіксацію, без якої саме дослідження не мало жодного сенсу. Щодо оплати робочої сили, то вона «исчислена во всех исследованиях в тех скромных размерах, которые вызываются лишь необходимыми элементарными требованиями» [9, арк. 28].

За рішенням комісії від 14 липня 1923 року було заплановано після завершення робіт заслухати доповідь учених про проведені дослідження, а також «никаких ценностей и материалов из Чернигова не отправлять» [9, арк. 67].

Оскільки проведення розкопок викликало жваве зацікавлення з боку мешканців Чернігова, для попередження можливих протиправних дій та крадіжок начальника губернської міліції зобов'язали виділити міліціонерів для патрулювання розкопок. Міліціонер повинен був з'являтися о восьмій годині ранку і чергувати до двадцять третьої [9, арк. 41]. Крім студентів, на прохання членів комісії з місцевого Будинку примусово-суспільних робіт (далі — БУПРу) кожного дня надсилали по 5-10 робітників з числа заарештованих. Перевага надавалася тим, хто раніше виконував земляні

роботи. Але тут виникали певні труднощі. Часто траплялися випадки, коли ув'язнені з'являлися до розкопу зі значним запізненням. Причиною цього була «запоздалая присылка конвоя» [9, арк. 44].

30 липня 1923 року Жданович звернувся до керівництва міліції з проханням протягом найближчого тижня посилити охорону розкопок Спаського собору у нічний час з 22 години вечора і до 10 години ранку. Для денної охорони було достатньо двох міліціонерів [9, арк. 46].

У серпні місяці темпи робіт збільшуються, і за проханням керівників розкопок з БУПРу присилають уже 15-20 робітників. Але, як і раніше, вони з'являлися із запізненням.

На відміну від роботи ув'язнених справжній ентузіазм та завзятість продемонстрували під час розкопок студенти ІНО, адже вони були активними учасниками доленосної події. Крім того, у вільний час практиканти слухали лекції провідних учених. Архівні документи зберегли для історії прізвища чернігівських студентів, зазначені професорами у характеристиках, отриманих після завершення вакаційної практики: «А. Кирей, Т. Головинская, В. Подтергер, В. Сыроватко, И. Варзер, В. Бондаревский, В. Мисюренко, О. Зеченко, Л. Поповский, М. Герасимовская, С. Иванов, В. Лаврененко и староста кружка А. Богданов» [9, арк. 78]. Кожен студент отримав від професорів лаконічну оцінку власного сумління. Ось деякі з них: староста Богданов – «самый лучший, толковый, понятливый и знающий работник», В. Мисюренко – «помощник чрезвычайно добросовестный, аккуратный», В. Подтергер – «очень сообразительный, живой и исполнительный», Т. Головинская – «чрезвычайно живая, аккуратная, в высшей степени добросовестная и неустрашимая помощница» [9, арк. 119–139]. Хоча не обійшлося під час досліджень без надзвичайних випадків. 8 вересня 1923 року під час виконання архітектурних обмірів відбулося руйнування риштування на хорах собору, яке призвело до травмування трьох практикантів: Віктора Мисюренка, Таїсії Головинської та Ірини Варзер, яким була надана необхідна медична допомога.

Крім 13 членів гуртка, працювали аспіранти Ніжинської науково-дослідницької кафедри В. С. Єфимовський, В. В. Нерода, а також учні з інших навчальних закладів губернії. Всього студенти відпрацювали «580 рабочих дней, что по приблизительному подсчету дает, три с половиной тысячи рабочих часов. Вся эта работа кружком производилась безвозмездно» [9, арк. 234].

Спаський собор на момент проведення досліджень перебував у розпорядженні релігійної громади так званої «живої» церкви. Розкопки проводилися таким чином, щоб віряни могли проводити богослужіння. Тому для служителів культу були видані спеціальні пропуски для кафедрального протоієрея собору Івана Юрченка, протоієрея Герасима Смолічева, протоієрея Леоніда Терлецького та ще семи осіб, серед яких були протодиякони та півчі. Кожного дня представники громади відкривали та закривали собор і навіть продовжували проводити богослужіння, незважаючи на проведення досліджень. «Между тем еще во время работ уже были замечены некоторые явления, заставляющие подозревать с одной стороны желание воспрепятствовать и повредить работам комиссии, а с другой – преступное хищение общественного имущества». У зв'язку з цим члени комісії пропонували провести розслідування фактів крадіжки соборного майна та «во избежание дальнейших хищений изъять собор из ведения общины и ключ от него передать археологической комиссии впредь до ликвидации её» [9, арк. 194]. Як не парадоксально, але вороже ставлення до досліджень виявив і один з представників Чернігівської філії Наукового товариства, який входив до складу комісії з проведення досліджень. Він продемонстрував, за свідченням Макаренка, «абсолютну некультурну байдужість і жодною мірою не був корисним цій великій культурній справі» [10, с. 2].

Крім так званого «людського фактору», ефективному проведенню робіт заважали значні затримки у надходженні коштів. Перший аванс у розмірі 10000 рублів був використаний ще на початку робіт. Тому 2 серпня 1923 року заступник голови комісії Жданович звернувся до керівництва щодо необхідності надання наступного

грошового авансу в розмірі 15000 рублів. Катастрофічно не вистачало коштів на придбання фотоматеріалів. Лише на початку досліджень було зроблено 62 світлини, але потрібно було зробити фотофіксацію зондажів, на що також були потрібні кошти.

За підрахунками членів комісії у серпні для завершення робіт потрібно було 44958 рублів. З урахуванням непередбачуваних витрат сума збільшилася до 50000 рублів. Але, як свідчать документи, гроші надходили зі значним запізненням і навіть на початок жовтня, коли дослідницькі роботи були давно завершені, виплати не були зроблені, і професори Макаренко та Моргілевський не могли виїхати з Чернігова тому, що не отримали добових [9, арк. 62].

У Державному архіві Чернігівської області зберігаються розписки, за якими всі знайдені експонати були передані археологічною комісією до Другого державного чернігівського музею. Опис цих експонатів досить повно подано у працях М. Макаренка [9, с. 66].

Для повної ліквідації комісії потрібно було засипати фундаменти хрестильні, південної та північної прибудов, зацементувати шурфи всередині собору, зробити вимощення навколо фрески, доки були не розібрані будівельні риштування, та заскрити зондажі давньоруських колон. Крім того, за пропозицією професора Моргілевського, потрібно було залишити будівельні риштування на 1,5 місяця «на случай необходимости, корректирования и дополнения обмеров» [9, арк. 195].

Нарешті 5 січня 1924 року надійшла телеграма від І. Моргілевського про дозвіл розбирати риштування. Однак роботи не були проведені у зв'язку з настанням прохолодної зимової погоди, тому їх розбирання відтермінували до весни. Всередині собору потрібно було відновити ділянки тиньку, пошкоджені дослідженнями, зацементувати 8 шурфів всередині пам'ятки.

Проте навіть у квітні 1924 року розкопки не були засипані. Секретар комісії Дубровський повідомляв 21 квітня 1924 року: «До настоящего времени не засыпаны раскопки у собора. Земля уже совершенно просохла. Публика разрушает фундаменты пристроек... Во время предстоящих праздников разрушения по этой причине должны быть весьма значительны. Прошу по этому ускорить начало работ по засыпке раскопок собора» [9, арк. 210]. Роботи завершили лише влітку 1924 року.

Згідно зі звітом Тимчасової археологічної комісії при чернігівському губвиконкомі всього було витрачено на дослідження 97439 рублів 50 копійок. З цієї суми добові науковців становили 62400 рублів. Перевищення витрат становило 539 рублів. Як зазначалось у звіті: «Только чрезвычайно внимательное отношение черниговского губисполкома дало возможность комиссии до конца провести намеченный план работ» [9, арк. 34]. М. Макаренко особливо відзначив допомогу з боку Биструкова, Шугаєвського, Ждановича, Дубровського та інших.

Проведення розкопок викликало значну зацікавленість з боку провідних учених країни, які відвідали Чернігів протягом розкопок. Вони не лише знайомилися з ходом досліджень, а й виступали з циклами лекцій перед студентами ІНО та науковцями [9, арк. 93]. Перелік лекцій наведений у звіті Дубровського та імена вчених говорять самі за себе: «В разное время в течение работ по обследованию Спасо-Преображенского собора были произведены для кружка следующие доклады-собеседования: профессором В. И. Веретенниковым «О значении архивных занятий для исторической науки»; П. П. Куренным «О раскопках в Ольвии»; И. В. Моргилевским «Научные теории о происхождении искусства Киевской Руси великокняжеского периода»; Н. Е. Макаренко «Наземные и подземные памятники доисторической Украины», «Техника раскопок скифских курганов», Д. В. Айналовым «Впечатления от результатов работ по обследованию Спасо-Преображенского собора», им же «Несторово житие Бориса и Глеба. Критический разбор книги Богуславского»; профессором В. А. Пархоменко «Чернигов и его земля в X—XI столетиях»; И. В. Гермайзе «Социально-экономическая эволюция Левобережной Украины в XVII—XVIII вв.»; профессором И. В. Моргилевским «Архитектура Египта», «Архитектура Месопотамии», «Архитектура Персии», «Архитектура Индии», «Архитектура Китая и Японии», «Архитектура Сирии», «Архитектура Греции», «Архитектура Рима»; профессором Н. Е. Макаренко «Древности

епохи переселення народів», «Перещепинский клад», «Курган Солоха», профессором Л. А. Динцесом «Трипольская культура» (2 лекції); профессором В. А. Барвинским «Закрепощение крестьянства Левобережной Украины» [8, арк. 874–875]. Крім того, під керівництвом згаданих вчених у різний час були проведені екскурсії до Татарської гірки, по церквах міста: П'ятницькій, Іллінській, Троїцькому та Єлецькому монастирях. Шефські екскурсії проводилися і для червоноармійців.

За свідченням Дубровського, влітку 1923 р. «кружок не только организационно окреп, что было констатировано в июне профессорами: В. А. Романовским, В. М. Базилевичем и В. В. Мияковским, а в августе профессором В. И. Веретенниковым, который специально был командирован Укрцентрархивом для ознакомления с постановкой работы кружка и который для этой цели ознакомился лично с кружком и произведенными им работами» [8, арк. 875 зв.]. В. Веретенников, видатний архівіст та історик, який стояв у витоків української архівістики, визнав уміння гуртківцями вільно читати документи XVII–XVIII ст., виконувати археографічне опрацювання джерел, орієнтуватися у архівах та здобуття студентами теоретичних і практичних навичок у проведенні архітектурно-археологічних досліджень. На думку завідувача губархом Я. Ждановича, у майбутньому «краевой исторический архив будет располагать кадрами теоретически и практически подготовленных сотрудников» [8, арк. 876].

Дослідження Спаського собору мали значний науковий резонанс. І. Моргілевський надсилав повідомлення про дослідження Спаського собору у наукові товариства Лондона, Парижа, Берліна, Відня та Принстона [9, арк. 235].

На жаль, наприкінці 20-х років активно запрацювала сталінська репресивна машина, яка знищила багатьох талановитих науковців, учених, дослідників. Ждановича зняли з посади завідувача губархом у серпні 1923 року та призначили замість нього Дубровського. Втім, у 1933 році і його заарештували у Харкові, куди історик переїхав з родиною, за участь у міфічній контрреволюційній організації «Російсько-український фашистський блок» [6, с. 225]. Під тиском слідчих морально зламаний науковець «визнав», що особисто створив історико-архівний гурток зі студентів ІНО, де проводив «контрреволюційну роботу» з виховання та підготовки націонал-шовіністичних кадрів [6, с. 226–227].

Проте, незважаючи на всі економічні та соціальні труднощі, дослідження собору були проведені. Вони були реалізовані у доволі складний для країни історичний період. Втім, 20-ті роки ХХ ст. залишаються в історії часом бурхливого розвитку історичного краєзнавства, яке активно розвивалося на хвилі українського національно-культурного відродження [11, с. 139–141]. Чернігів залишав за собою традиційну славу міста, яке мало неабиякі здобутки у збереженні та вивченні багатотисячної історико-культурної спадщини. Провідну роль у наукових та пам'яткоохоронних товариствах Чернігівщини в цей час відігравали досвідчені фахівці старого вишколу, які охоче передавали знання і досвід молодому поколінню дослідників. Макаренко відзначав зацікавленість та всіляку допомогу як з боку досвідчених науковців В. Шугаєвського, А. Верзілова, Я. Ждановича, так і молодих, здібних дослідників В. Дубровського та П. Смолічева. Впродовж першого післяреволюційного десятиріччя краєзнавці ще знаходили спільну мову з місцевими органами влади. Незважаючи на брак коштів, владні структури надавали матеріальну підтримку музейним, архівним та освітнім установам, які наполегливо вивчали історію рідного краю. Діяльність зразкового гуртка втілювала нові підходи до вивчення місцевої історії, демонструвала високу результативність роботи. Незаперечним залишається і той факт, що дослідження 1923 року, проведені зусиллями чернігівських науковців та студентів ІНО під керівництвом відомих професорів, не втратили своєї актуальності, адже вони були першою спробою комплексного, наукового вивчення унікальної давньоруської пам'ятки у ХХ ст. та стали потужним підґрунтям для наступних поколінь дослідників Спасо-Преображенського собору.

1. Макаренко М. О. Біля Чернігівського Спаса: (Археологічні дослідження року 1923) / Микола Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, мате-

- ріали / під ред. М. Грушевського. – [К.]: Держ. вид-во України, 1928. – С. 184–196.; Моргілевський І. В. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідками / Іполит Моргілевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1928. – С. 169–183.
2. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові...присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с.; Ванжула О. М. Організація проведення архітектурно-археологічних досліджень Спасо-Преображенського собору в Чернігові у 1923 році / Ванжула О. М. // Могилянські читання: збірн. наук. праць – К., 2011. – С. 378–384.
3. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. / Ірина Мошик // Сіверян. літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 137–145.
4. Курас Г. «Хочу відчувати себе вільним» (До 110-ліття від дня народження Василя Дубровського) / Григорій Курас // Сіверян. літопис. – 2007. – № 1. – С. 136–141.
5. Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини / Підг. до друку, передмова і примітки О. Коваленка // Сіверян. літопис. – 2005. – № 1. – С. 93–98.
6. Казимир В., Коваленко О. Василь Дубровський: «Правда і добра воля переможуть». Реабілітовані історією: у 27 томах. Чернігівська обл. / Віра Казимир, Олександр Коваленко // [упорядн. О. Б. Коваленко та ін.] – Чернігів: вид. Лозовий В. М., 2012. – Кн. 4. – 632 с.
7. Морозова А. З історії Державного архіву Чернігівської області у 20-30 рр. ХХ ст. / Анна Морозова // Сіверянський архів: Наук. щорічник / відпов. ред.: О. Б. Коваленко. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – Вип. 2. – 106 с.; Коваленко О. Б., Курас Г. М., Ткаченко В. В. Жданович Яків Миколайович [1885-1953] // Репресоване краєзнавство: (20-30 ті роки). – К.: Рідний край: Хмельницький редакційно-видавнич. відділ, 1991. – С. 342-343.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р. – 15, оп. 1, спр. 179, 1275 арк.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р. – 1844, оп. 1, спр. 2, 236 арк.
10. Макаренко М. О. Чернігівський Спас: Археологічні досліді 1923 року / Микола Макаренко. – К.: Вид-во ВУАН, 1929. – [VI]. С. 1–48.
11. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посібн. – К.: Знання, 2007. – 215 с.

В статье рассматривается вопрос участия членов историко-архивного кружка Черниговского института народного образования, местных архивистов и ученых в архитектурно-археологических исследованиях Спасо-Преображенского собора в Чернигове в 1923 году.

Ключевые слова: Спасо-Преображенский собор, Черниговский институт народного образования, историко-архивный кружок, архитектурно-археологические исследования.

The article reveals the problem of participation of members of the history and archival club at Chernihiv Public Education Institute, local archivists and scientists in architectural and archeological studies of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in 1923.

Key words: the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour, Chernihiv Public Education Institute, history and archival club, architectural and archeological studies.